

Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Zagreb – Sofija, prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941-1945.*, Hrvatski državni arhiv, Dom i svijet, Zagreb 2003., 331 str.; *Poslanstvo NDH u Sofiji – diplomatski izvještaji 1941-1945.* (priredila Nada Kisić Kolanović), Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003., Svezak 1 (782 str.), Svezak 2 (742 str.)

Ova knjiga bavi se odnosima Carevine Bugarske i Nezavisne Države Hrvatske, ali i nekim drugim problemima vezanim uz područje jugoistočne Europe u Drugom svjetskom ratu. Temeljni izvor za njezinu izradu predstavljali su dokumenti poslanstva NDH u Sofiji koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Ti dokumenti ne ograničavaju se isključivo na bugarsko-hrvatske odnose, nego daju i obilje podataka o političkim, vojnim i drugim aspektima stanja na cjelokupnom području jugoistočne Europe u tom razdoblju. Prije svega treba naglasiti opširna i vrijedna izvješća Vladimira Židovca, koji je bio poslanik NDH u Bugarskoj od kraja srpnja 1941. do sredine 1943. godine. Kako naglašava autorica, "(...) mnogi iz diplomatske službe NDH ne mogu izdržati usporedbu s analitičkim i perceptivnim Židovcem. On nije imao ambiciju samo da prikaže različite segmente bugarske politike, već je težio da obuhvati što više aspekata političkog života jugoistočne Europe". (str. 7.)

Knjiga je podijeljena na dva dijela i dodatak. U prvom dijelu knjige (str. 13.-187.), koji je podijeljen na sedam poglavlja, prikazana je bugarska povijest u razdoblju između dvaju svjetskih ratova i odnosi Carevine Bugarske i Nezavisne Države Hrvatske tijekom Drugog svjetskog rata. U drugom dijelu knjige (str. 189.-259.), koji je podijeljen na pet poglavlja, autorica se bavi određenim specifičnim temama odnosa zemalja europskog jugoistoka s Trećim Reichom. Na kraju knjige nalazi se dodatak (str. 260.-331.), koji sadrži skicu za biografiju Vladimira Židovca, usporednu kronologiju bitnih događaja bugarske, hrvatske, jugoslavenske i svjetske povijest od 1861. do 1947., popis korištenih izvora, bibliografiju, popis kratica i kazalo osobnih imena.

Bugarska se na kraju Prvog svjetskog rata našla na strani poraženih Središnjih sila. Planovi o ostvarenju maksimalnih granica "Velike Bugarske" su propali, a zemlja je bila suočena s gospodarskim problemima i političkom nestabilnošću. Postojeći sustav parlamentarne monarhije pokazao se slabim i nesposobnim u rješavanju problema koji su se pojavili. Kao moguće alternative pojavljuju se komunisti, zatim Zemljoradnički savez pod vodstvom Aleksandra Stamboliskog (koji pokušava pronaći "treći put", između kapitalističkog i komunističkog sustava), ali i različite težnje k uspostavi autoritarnog režima koji će moći riješiti probleme bugarskog društva. Pobjeda Stamboliskog na izborima dovela je na vlast Zemljoradnički savez, koji pokušava uspostaviti korporativnu "seljačku državu". Određeni politički i vojni krugovi su bili suprotstavljeni Stamboliskom, smatrajući da je njegova vladavina samo neka vrsta boljševizma prikrivenog borbom za interese seljaštva. Ovi krugovi su 1923. izveli prevrat kojim je srušena vlada Zemljoradničkog saveza, a Stamboliski je ubijen. Slijedilo je nestabilno razdoblje vladavine političkih snaga koje nakon obaranja Stamboliskog uglavnom nisu mogle ponuditi odgovor na gospodarske i političke probleme. Kao posljedica ovakvog stanja, dijelovi vojske i zagovornici autoritarnog sustava vladanja u svibnju 1934. izveli su državni udar. Nova vlada je trajala samo do početka 1935., kada je car Boris III. (vladao od 1918. do smrti 1943.) preuzeo glavnu ulogu u bugarskoj politici. Time je otvoreno razdoblje u kojem su političke stranke i parlament izgubile utjecaj u odnosu na vladu i kralja. Novi režim želio je prevladati stranačke podjele za opću dobrobit Bugarske – kao pokušaj da se autoritarnim sustavom vlasti prevladaju

dotadašnji politički sukobi. U vanjskopolićkom smislu Bugarska se orijentira prema Trećem Reichu, pa 1. ožujka 1941. pristupa Trojnom paktu, a njemaća vojska ulazi na bugarski teritorij. Oćit je interes Bugarske da s osloncem na Treći Reich dobije nadzor nad područjima za koja smatra da joj pripadaju, npr. nad južnom Dobrudžom, koja je bila u sastavu Rumunjske, Trakijom u Grćkoj i jugoslavenskim dijelom Makedonije. Pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, krajem ožujka 1941., izazvalo je u Bugarskoj razočaranje jer se smatralo da će Nijemci veću pažnju i važnost dati Jugoslaviji, a ne Bugarskoj. No, ubrzo dolazi do naglog obrata. Nakon što je u Beogradu vojnim udarom oborena vlada koja je pristupila Trojnom paktu, Nijemci već početkom travnja 1941. napadaju Jugoslaviju, koja ubrzo nestaje kao država. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske bugarska vlada bila je jedna od prvih koja je, već 19. travnja 1941., priznala novu državu, a već 22. travnja odlučeno je da se s NDH uspostave diplomatski odnosi. Tako je od srpnja 1941. u Sofiji započelo djelovati stalno diplomatsko predstavništvo NDH. Upravo su općirna izvješća koje je iz Sofije u Zagreb slao Vladimir Źidovec, prvi poslanik NDH u Bugarskoj, temelj na kojima autorica objašnjava odnose Bugarske i NDH, kao i opće složeno politićko stanje na jugoistoku Europe. Zemlje na tom području (Bugarska, Rumunjska, Mađarska, NDH) bile su saveznice Trećeg Reicha, okupljene u sklopu sila Osovine, ali je svaka od tih država imala svoje posebne i međusobno često potpuno suprotstavljene interese, kao npr. Mađarska i Rumunjska. Kada se govori o odnosima Bugarske i NDH, postojali su i zajednićki interesi, npr. obje države su bile nezadovoljne talijanskom ekspanzionistićkom politikom. Kraljevina Italija je Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. dobila znatna područja hrvatske jadranske obale, a nakon toga talijanska vojska smještena u NDH je sve više kršila suverenitet svoga formalnoga hrvatskoga saveznika. S druge strane i Bugari su bili nezadovoljni Talijanima, jer su oni nakon sloma Jugoslavije svome protektoratu Velikoj Albaniji pripojili područja zapadne Makedonije. Ovo nije odgovaralo Bugarima, iako su oni anektirali najveći dio vardarske Makedonije. Autorica je posebnu pažnju posvetila problemu Makedonije i makedonskom nacionalnom pitanju, posebno zato što je u međuratnom razdoblju postojala suradnja ustaške organizacije i Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO). Obje ove organizacije su smatrale da se revolucionarno-teroristićkim sredstvima treba oboriti Kraljevine Jugoslavija, kao tamnica nesrpskih naroda. Krajem 1920-ih godina, nakon međusobnih obraćuna u VMRO-u, na njezino čelo dolazi Ivan Vanća Mihajlov. U VMRO-u su postojala razna strujanja – od onih koji su smatrali da Makedonija mora postati dio Bugarske, do toga da Makedonija mora biti samostalna država. Nakon što je Bugarska 1934. odlučila djelovanje VMRO-a staviti izvan zakona, Mihajlov odlazi u Tursku, zatim u Italiju, da bi najveći dio Drugog svjetskog rata proveo u Zagrebu kao gost i osoba od punog povjerenja Ante Pavelića. Tako su “makedonsko pitanje”, VMRO i Vanća Mihajlov postali posebno pitanje u odnosima Zagreba i Sofije. Osim toga, autorica se bavi i položajem neutralne Turske tijekom rata, a kao posebnu zanimljivost treba spomenuti da je na osnovu dokumenata poslanstva NDH u Sofiji prikazala i djelovanje japanske diplomacije i njezinih tajnih službi u tom dijelu Europe, kao i veze predstavnika Japana s vlastima NDH.

U kolovozu 1943. umro je bugarski car Boris III., nedugo nakon što je posjetio Hitlera u njegovu glavnom stanu u Rastenburgu u Istoćnoj Pruskoj. Ovo je potaknulo različite glasine, među ostalime i one da je car otrovan dok se njemaćkim zrakoplovom vraćao u Bugarsku, zato jer Hitler nije vjerovao da će on i dalje biti vjeran njemaćki saveznik. Bilo je to nedugo nakon što je talijanski kralj u srpnju 1943. s vlasti skinuo Mussolinija, a talijanska vladajuća savojska dinastija bila je u rodbinskim vezama s bugarskom carskom kućom. Nakon toga, s napredovanjem sovjetske Crvene

armije prema jugoistočnoj Europi, stanje za njemačke saveznike postaje sve teže (iako Bugarska nikada nije objavila rat Sovjetskom Savezu, niti je, za razliku od Mađarske, Rumunjske, Slovačke i NDH, poslala svoje vojne snage na Istočnu bojišnicu). Konačno je početkom rujna 1944. došlo do rušenja autoritarnog sustava koji je uspostavljen još sredinom 1930-ih. Na vlast je došla "Domovinska fronta" koja je okupljala dio vojnih časnika, komunisti i drugih lijevih političkih skupina. Vladavina "Domovinske fronte" dovest će do napuštanja saveza s Trećim Reichom i prelaska Bugarske na stranu saveznika, a nakon rata do ukidanja carevine, proglašenja republike i uvođenja komunističkog sustava. Očito je da su ove promjene u Bugarskoj dovele i do prekida njezinih veza s NDH, koja je i dalje ostala u taboru sila Osovine. Bio je to kraj diplomatskih i političkih veza između Zagreba i Sofije koje su uspostavljene 1941. godine.

Autorica posebnu pažnju posvećuje Vladimiru Židovcu, prvom poslaniku NDH u Sofiji. Židovec je rođen u Karlovcu 1907., a po zanimanju je bio pravnik. U kolovozu 1940. polaže ustašku prisegu i tako postaje pripadnik domovinske ustaške skupine. Nakon uspostave NDH djeluje u ustaškoj organizaciji u Karlovcu. Ipak, ubrzo ga ministar vanjskih poslova Mladen Lorković poziva da prijede u diplomatsku službu novouspostavljene hrvatske države. Diplomaciji NDH nedostajalo je stručnog i iskusnog osoblja, a kako je nakon rata, dok se nalazio u jugoslavenskom zatvoru, zapisao Židovec, ta je služba dobrim dijelom funkcionirala "pomoću novca, rakije, cigareta, šunka, pijančevanja i žena". U tom smislu Židovec se isticao svojom visokom naobrazbom i znanjem četiriju stranih jezika. Tijekom obnašanja dužnosti poslanika NDH u Sofiji istaknuo se iznimno velikim brojem opširnih izvješća koja se ističu visokom analitičkom razinom i raznolikošću podataka. Nakon što je opozvan iz Sofije, nisu mu više bile povjerene važnije dužnosti. No, još je zanimljivija njegova sudbina nakon sloma NDH. Boravio je u Austriji i Italiji, ali kada je početkom 1947. pokušao iz Đenove brodom otputovati u Argentinu, uhićuju ga Britanci i izručuju Jugoslaviji, koja ga je već u lipnju 1945. stavila na listu ratnih zločinaca. Autorica navodi da se "teško (...) može zamisliti bolja ilustracija pranja mozga uhićenih ustaških dužnosnika od slučaja Židovec" (str. 265.). Tako on u istrazi npr. izjavljuje da "uopće nema mogućnosti za obnovu Europe bez komunističke pobjede". Početkom 1948. osuđen je na smrt "u tipičnom komunističkom političkom procesu, u kojem nije bio saslušan nijedan svjedok obrane" (str. 266.). U skladu s time, i prema službenim dokumentima, Židovec je strijeljan 3. ožujka 1948. No, upravo tu dolazi do najzanimljivijeg obrata. Prema dostupnim dokumentima očito je da on ipak nije smaknut, jer ga jugoslavenska služba državne sigurnosti saslušava u svibnju 1948., a preko njega pokušava dobiti određene kompromitirajuće podatke o tadašnjem visokom jugoslavenskom dužnosniku Andriji Hebrangu, koji je u tom razdoblju uhićen, a pokušalo ga se kompromitirati i optužbama za suradnju s ustašama. Početkom 1950-ih godina Židovec, kao analitičar koji se potpisuje pod pseudonimom "Dizdar", i dalje piše za Udbu, npr. kakvo stajalište trebaju zauzeti jugoslavenske vlasti u svome traženju da im se izruči Andrija Artuković, bivši visoki dužnosnik u NDH, koji je tada živio u Sjedinjenim Američkim Državama. Židovec je za potrebe Udbe napisao i druge tekstove u vezi s ustašama i NDH, a kakva mu je bila konačna sudbina ne može se zaključiti, jer dostupna dokumentacija ne pruža odgovor je li pušten iz zatvora i kako je proveo svoje posljednje dane.

Osim knjige, Nada Kisić Kolanović priredila je i dva sveska dokumenata koji su nastali djelovanjem veleposlanstva NDH u Sofiji. U prvom svesku objavljeni su dokumenti iz 1941. i 1942. godine, a u drugom dokumenti od 1942. do 1944. godine i jedno izvješće vlasti NDH iz travnja 1945. o tadašnjem stanju u Bugarskoj. Ukupno je u oba sveska objavljeno 210 dokumenata, odnosno dokumenti broj 1 do 127 u prvom, a dokumenti broj 128 do 210 u drugom svesku. Na kraju drugog sveska nalazi

se kazalo osobnih imena koja se spominju u objavljenim dokumentima. Riječ je uglavnom o opširnim i sveobuhvatnim izvješćima koje je Vladimir Židovec, prvi poslanik NDH u Sofiji, slao Ministarstvu vanjskih poslova NDH u Zagrebu, a neka posebna izvješća upućivana su i izravno poglavniku Anti Paveliću. Nakon smjene Židovca u kolovozu 1943., izvješća poslanstva NDH su i dalje stizala u Zagreb. Ipak, novi poslanici Stijepo Perić i Nikola Rušinović ni po opsegu ni po iscrpnosti nisu pisali izvješća koja bi se mogla mjeriti s onima koja je u Zagreb slao Židovec. Ova objavljena arhivska građa je zanimljiva za daljnje proučavanje povijesti NDH, ali i povijesti drugih država jugoistočne Europe (Balkana) tijekom Drugog svjetskog rata. Doktorica Kisić Kolanović zaključuje da diplomatska izvješća Vladimira Židovca prate stanje ne samo u Bugarskoj, nego i u Mađarskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj, Grčkoj, Albaniji, Srbiji, Italiji, Trećem Reichu, Japanu, Turskoj i Sovjetskom Savezu. Izvješća pokazuju koliko su odnosi zemalja okupljenih u zajedničkom savezu s Trećim Reichom i Kraljevinom Italijom zapravo bili heterogeni i međusobno suprotstavljeni. Kisić Kolanović zaključuje da su te zemlje u savezništvo s Trećim Reichom pristupile više u težnji da ostvare svoje nacionalne ciljeve, a manje iz ideoloških razloga naklonjenosti nacističkoj odnosno fašističkoj ideologiji. Kisić Kolanović smatra da Sofija ni u kojem slučaju nije bila na periferiji tadašnjih političkih događaja u Europi, nego u njoj postoji živa diplomatsko-politička aktivnost. Kako je i sam Židovec u rujnu 1942. napisao Paveliću: "Sofija je danas jedno od najzanimljivijih mjesta, te se tu mogu prikupiti razni podaci i iz neprijateljskog tabora, jer se ovdje križaju razni uplivi". U tom smislu knjiga i dva sveska objavljenih dokumenata predstavljaju doprinos i daljnji poticaj hrvatskoj historiografiji. Osim toga, objavljeni dokumenti pružaju najrazličitije mnoštvo podataka i u svakom slučaju su korisni za buduće istraživače diplomacije i vanjske politike NDH, kao i za proučavanje povijesti drugih zemalja jugoistočne Europe u razdoblju Drugog svjetskog rata.

NIKICA BARIĆ

Krunoslav MIKULAN, Siniša POGAČIĆ, *Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (ustrojstvo, odore i oznake)*, P. C. grafičke usluge d. o. o., Zagreb 1999., 192 str.

Knjigom *Hrvatske oružane snage 1941.- 1945.* autori K. Mikulan i S. Pogačić ostvarili su zapaženo djelo u suvremenoj hrvatskoj historiografiji. Naime, nitko do njihovog zajedničkog rada nije napravio sustavni pregled određenih vojnih postrojbi koje su se borile u vrijeme II. Svjetskog rata na području nekadašnje NDH. Kako autori napominju u predgovoru *knjiga se (...) nema namjeru baviti politikom niti političkom ocjenom događaja u razdoblju od 1941. – 1945.* te kako (...) *ova knjiga nije pokušaj rehabilitacije ustaškog pokreta.* Pokretačka ideja autora jest prikaz jednog dijela hrvatske vojne povijesti koji je do sada, iz raznih razloga, bio zanemarivan dok su u inozemstvu publikacije slične tematike redovite. Putem pregleda, ranije spomenutih vojnih postrojbi, opisa odora, oznaka činova te znački, amblema, bodeža, zastava i dr. autori su dali velik broj drugih podataka koji će zasigurno naći svoju primjenu. Kako je knjiga sama po sebi tematski vrlo zanimljiva autori planiraju objaviti pregled ustrojstva, odora i oznaka ostalih oružanih snaga, političkih i civilnih organizacija koje nisu opisane u navedenoj knjizi. U tu kategoriju ulaze: *Redarstvena straža, Riznička straža, Uznička straža, Ponovničko oružništvo, Ustaški pokret, Ustaška mladež, državni ministri, činovnici i dr.*